

**Piotr Prus,
Bogdan M. Wawrzyniak**

Zmiany zasad przyznawania rent strukturalnych oraz ich skutki

Changes in structural payments granting and their results

Przedmiotem analizy były działania związane z rentami strukturalnymi, które realizowano w dwóch okresach tj. PROW na lata 2004-2006 oraz PROW 2007-2013. Działanie było jednym z instrumentów łagodzącym skutki przemian agrarnych na obszarach wiejskich i zapewnienia źródła dochodów osobom rezygnującym z prowadzenia towarowej produkcji rolniczej. Skutkować to miało poprawieniem rentowności rolnictwa, jakości życia na obszarach wiejskich oraz zmniejszeniem bezrobocia wśród młodych rolników. W latach 2004-2006 osiągnięto liczbę beneficjentów na poziomie 53,4 tys. osób, przy czym zapisano 10 letni okres korzystania z emerytury i waloryzację świadczeń. Średnia wysokość renty strukturalnej wyniosła 1 572 zł.

W latach 2007-2013 wobec zaostrzenia kryteriów przyznawania rent i ograniczenia przyszłym beneficjentów dostępu do tego świadczenia, liczba przyznanych rent strukturalnych spadła do 17,1 tys. W 2010 r. w wyniku realokacji środków unijnych będzie można rozpisac dodatkowy nabór na przyznanie 6 tys. rent strukturalnych. Przy obliczaniu wysokości rent strukturalnych zrezygnowano ze wskaźnikowego obliczania rent i przejścia na system kwotowy wyrażony w złotych. Podstawową wysokość pomocy określono na poziomie 1013 zł. Ograniczenie zakresu realizacji programu rent strukturalnych skutkować będzie obniżeniem tempa przemian agrarnych.

Wstęp

W strategii rozwoju obszarów wiejskich ważne miejsce zajmują przemiany agrarne, które zachodzą pod wpływem różnych czynników. Kształtowanie struktury gospodarstw rolnych odbywa się dzięki regulacyjnej i kontrolnej funkcji państwa, w oparciu o powoływane w tym celu specjalne agencje, względnie organy administracyjne lub dzięki autonomicznej decyzji właściciela gospodarstwa rolnego. Poprzez określoną politykę strukturalną wyrażany jest stosunek państwa do wsi i rolnictwa oraz ustalony jest kształt stosunków ekonomiczno-społecznych w rolnictwie. Polityka agrarna kształtuje relacje między rolnictwem a innymi działami gospodarki narodowej, a ponadto kształtuje charakter produkcji, jej poziom, czy strukturę podziału.

Jedną z dróg prowadzących do kształtowania poprawnych relacji w ramach struktury gospodarstw rolnych upatrywano w systemie wsparcia bezpośredniego, powstającego dzięki rentom strukturalnym. Charakter rent strukturalnych był regulowany z mocy ustawy (2001 r.), względnie w ramach programów rozwoju obszarów wiejskich. Płaszczyznę odniesienia stanowiła ustawa o kształtowaniu ustroju rolnego (2003 r.), która zmierzała do poprawy ustroju rolnego, a jednocześnie wskazywała na konieczność przeciwdziałania nadmiernej koncentracji użytków rolnych. Nowe regulacje prawne miały na celu ułatwić poprawę struktury agrarnej, która stanowiła jeden z podstawowych czynników decydujących o pozycji konkurencyjnej polskiego rolnictwa w stosunku do rolnictwa innych krajów europejskich.

W polskim rolnictwie, na tle krajów Unii Europejskiej, występuje w strukturze agrarnej niewielki udział gospodarstw średnich i większych obszarowo. Ponadto zmiany strukturalne w rolnictwie krajów UE w okresie powojennym zachodziły szybciej, niż w Polsce. Przyspieszenie przemian struktury agrarnej wymaga większego niż dotychczas włączenia do tego procesu samych producentów rolnych, którzy dzięki deficytowi występowania podstawowego czynnika produkcji, jakim jest ziemia, stają na przegranej pozycji w rywalizacji sektorowej.

Cel i zakres pracy

Podstawowym celem pracy było scharakteryzowanie trzech etapów rozwoju rent strukturalnych, które zaczęły funkcjonować w rolnictwie polskim od 2001 r. W pierwszym etapie miano do czynienia z ustawą z dnia 26 kwietnia 2001 r. o rentach strukturalnych w rolnictwie, którą wdrażano zanim zostaliśmy pełnoprawnymi członkami UE. Drugi etap kształtowania rent strukturalnych powstał pod wpływem regulacji prawnych UE, który w naszych warunkach przyjął kształt jednego z działań w ramach PROW na lata 2004-2006. Trzeci z kolei etap obejmuje postać nowego rozwiązania udzielania rent strukturalnych, zawartych w nowym PROW na lata 2007-2013. Badania będą miały charakter analityczny i pokazane w układzie poszczególnych województw, które stanowią podstawę podziału administracyjnego kraju. Postawiono ogólną tezę badawczą mówiącą o tym, że renty strukturalne są ważnym czynnikiem przemian agrarnych w rolnictwie polskim, ale są niewystarczające pod względem rozmiaru i poziomu wsparcia finansowego.

W badaniach bazowano głównie na przepisach prawa unijnego, ustawowych regulacjach krajowych oraz rozporządzeniach wykonawczych. Dane statystyczne uzyskiwano dzięki Systemowi Informacji Zarządczej ARiMR.

Charakterystyka regulacji prawnych o rentach strukturalnych w rolnictwie z 2001 r.

W Unii Europejskiej (przedtem w EWG) zapisy o konieczności zmian systemowych w rolnictwie znajdujemy już w latach 60-70-tych ubiegłego wieku. Na fali istotnych przekształceń strukturalnych w rolnictwie zaczęły powstawać wielkoobszarowe gospodarstwa rolne, które przykładowo w Anglii przybrały postać farm rodzinnych. Polska funkcjonująca wówczas w zupełnie innych realiach społeczno-gospodarczych, odcięta została więc od tych nowych zjawisk w rolnictwie. Zapoczątkowane przemiany po 1989 r. nie sprzyjały reformom agrarnym, ponieważ ziemia - wobec dużego bezrobocia - stanowiła podstawę egzystencji dla wielu rodzin. Występujący stan petryfikacji struktury agrarnej trudno było zmienić napływem do sektora rolnego gruntów będących w dyspozycji Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa oraz resztówkami z Państwowego Funduszu Ziemi. Rolnicy będący od 1991 r. w KRUS, nie odczuwali potrzeby zmiany swojej sytuacji życiowej, w sensie zabezpieczenia rentowo-emerytalnego, który rozwiązywał wiele spraw życiowych. Dlatego pojawienie się w 2001 r. rent strukturalnych w rolnictwie nie spowodowało wśród nich wielkiego zainteresowania, ponieważ zapisy ustawy były mało korzystne dla rolników. Warunki stawiane rolnikom przekazującym gospodarstwa rolne były

następujące: 1) ukończenie 55 lat i nie osiągnięcie 60 lat w przypadku kobiety, zaś dla mężczyzny ukończenie 60 lat i nie osiągnięcie 65 lat, 2) podleganie ubezpieczeniu emerytalno-rentowemu, 3) prowadzenie działalności rolniczej stanowiącej jedyne lub główne źródło utrzymania, 4) zaprzestanie w sposób trwały działalności rolniczej, 5) posiadanie tytułu własności gruntów, 6) przekazanie gospodarstwa rolnego o łącznej powierzchni wynoszącej co najmniej 3 ha¹.

Funkcjonowanie ustawy o rentach strukturalnych z 2001 r. trwało stosunkowo krótko (2 lata), ponieważ wstąpienie Polski do UE w 2004 r. spowodowało konieczność przyjęcia ustawodawstwa wspólnotowego².

Renty strukturalne w ramach PROW 2004-2006

Rozporządzenie Rady (WE) nr 1257/1999 w sprawie wsparcia rozwoju wsi przez Europejski Fundusz Orientacji i Gwarancji Rolnej ustanowiono zasady przechodzenia na wcześniejsze emerytury. Zasady te brały pod uwagę fakt, że istnieje duża liczba gospodarstw rolnych, którym brakuje warunków, aby zapewnić odpowiednie dochody i warunki życia rolników³. W opracowanym przez Polskę PROW na lata 2004-2006 ważne miejsce znalazło działanie – renty strukturalne. Celem tego działania było przyspieszenie przemian struktury agrarnej oraz obniżenie średniego wieku osób prowadzących działalność rolniczą, poprzez zapewnienie dochodu rolnikom decydującym się na przekazanie swojego gospodarstwa następcy lub na powiększenie istniejącego już gospodarstwa rolnego⁴.

Renty strukturalne w swoim zamierzeniu były instrumentem służącym poprawie sektora rolnego, poprzez podniesienie siły ekonomicznej i zdolności absorpcyjnej innowacji rolniczych. Istotnym celem było przyspieszenie procesu wymiany pokoleniowej wśród osób prowadzących gospodarstwa rolne, poprawa ich rentowności oraz zapewnienie dochodu rolnikom, którzy zdecydowali się zaprzestać prowadzenia działalności rolniczej. Kolejnym celem było przekazanie gospodarstw rolnych młodszym rolnikom bądź następcom będącym osobami poniżej 40 roku życia.

Działanie skierowane było do osób w wieku przedemerytalnym (55 lat), które przez okres co najmniej 10-ciu lat nieprzerwanie prowadziły działalność rolniczą, a ponadto w tym czasie przez okres 5 lat podlegały ubezpieczeniu społecznemu rolników (KRUS). Warunkiem uzyskania wsparcia było przekazanie gospodarstwa rolnego następcy, bądź innemu rolnikowi, celem powiększenia jego gospodarstwa. Alternatywą było przekazanie na rzecz Skarbu Państwa, na zalesienie lub na cele związane z ochroną środowiska. Renta strukturalna przyznawana była rolnikowi, który zaprzestał prowadzenia działalności rolniczej, a ponadto pozostawał w odpowiednim wieku (co najmniej 55 lat)⁵. Podstawowa wysokość renty strukturalnej wynosiła 210% najniższej emerytury, z możliwością zwiększenia świadczenia do wysokości maksymalnie 440%

¹ Ustawa z dnia 26 kwietnia 2001 r. o rentach strukturalnych w rolnictwie.

² Wawrzyniak B. M., Wojtasik B.: Ubezpieczenia społeczne rolników, WTN, Włocławek 2005.

³ Rozporządzenie Rady (WE) nr 1257/1999 w sprawie wsparcia rozwoju wsi przez Europejski Fundusz Orientacji i Gwarancji Rolnej.

⁴ Plan Rozwoju Obszarów Wiejskich, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa 2004.

⁵ Wawrzyniak B. M., Zajdel M.: Program rent strukturalnych w rolnictwie polskim, Zagadnienia Doradztwa Rolniczego, nr 3/2006.

najniższej emerytury. Jednym ze sposobów zwiększenia świadczenia, a zarazem elementem służącym poprawie struktury agrarnej, było przekazywanie gospodarstw rolnych o powierzchni użytków rolnych powyżej 1 ha. Przekazanie gospodarstwa rolnego o większym areale wiązało się ze wzrostem wielkości podstawowego świadczenia o 50% kwoty najniższej emerytury, a taka właściwość dotyczyła przekazania gospodarstwa rolnego w sposób trwały o powierzchni co najmniej 3 ha użytków rolnych. Dodatkowy wzrost emerytury, ale nie więcej niż maksymalnie 60% najniższej emerytury, następował według obliczeń wynoszących po 3% kwoty za każdy pełen hektar użytków rolnych powyżej 3 ha, który został przekazany w sposób trwały na powiększenie innego gospodarstwa rolnego. Stosując zasadę degresywności (zmniejszenia) nie można było obliczać więcej niż za 20 ha użytków rolnych powyżej 3 ha. Kolejne maksymalnie 60% kwoty najniższej emerytury, obliczone po 3% kwoty najniższej emerytury, można była przeznaczyć, w sytuacji powiększenia innego gospodarstwa rolnego, prowadzonego przez rolnika będącego w wieku poniżej 40 lat⁶.

Podstawową kwestią przy ubieganiu o każde wsparcie finansowe ze strony Unii Europejskiej było złożenie dobrowolnego wniosku przez przyszłego beneficjenta. W 2004 r., zwłaszcza w pierwszym okresie wdrażania działania, zainteresowanie uzyskaniem renty strukturalnej było bardzo duże. Trwało to w związku z długotrwałymi procedurami uzyskania akredytacji przez agencje płatniczą (ARiMR), zaś brak tej akredytacji spowodował, że z tego tytułu w 2004 r., nie przyznano żadnej renty strukturalnej. W 2004 r. rolnicy złożyli 21 592 wniosków o przyznanie renty strukturalnej (po weryfikacji 17 404), przy czym nie wszystkie wnioski przeszły pomyślną weryfikację. Ze względu na dwuetapową procedurę przyznawania renty strukturalnej, przeprowadzono szczegółowy monitoring pośredniego etapu realizacji działania. Wynikało z niego, że większość przyszłych beneficjentów stanowiły osoby pozostające w wieku 55-60 lat (82,4%), a więc pozyskano grupę pożądaną z punktu widzenia przemian agrarnych. Wśród rolników ubiegających się o rentę strukturalną w większości stanowili mężczyźni (74,9%). W latach 2004-2006 producenci rolni złożyli 68 521 wniosków, z czego 14 877 z różnych względów odrzucono, głównie z przyczyn nie spełniania kryteriów przyznawania rent lub wymogów formalnych, co obrazuje tab. 1.

Tab. 1. Wnioski o renty strukturalne w latach 2004-2006

Wyszczególnienie	2004	2005	2006	Razem	Procent
Liczba wniosków z wydanymi postanowieniami	17 404	29 373	21 744	68 521	100,0
Liczba kobiet	2302	5 464	5 972	13 738	25,1
Liczba mężczyzn	15102	23 909	15 722	54 733	74,9
Wiek 55-60 lat	16415	27 681	20 748	64 844	82,4
Wiek 60-65 lat	989	1 692	996	3 677	17,6
Deklarowania powierzchni przekazywanych użytków rolnych (ha)	167 674	266 636	186 356	620 666	100,0

⁶ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 30 kwietnia 2004 r. w sprawie szczegółowych warunków i trybu przyznawania pomocy finansowej na uzyskanie rent strukturalnych objętych planem rozwoju obszarów wiejskich.

Zmiany zasad przyznawania rent strukturalnych oraz ich skutki

Na przejęcie w całości przez następcę w ha	97784	133 200	76 756	307 740	49,5
Na powiększenie innego gospodarstwa w ha	69743	133 306	109 521	312 570	50,4
Na Skarb Państwa w ha	126	101	59	286	0,04
Na ochronę środowiska w ha	14	14	0	28	0,01
Na zalesienie w ha	6	15	22	43	0,01
Pow. UR do przekazania rolnikom w wieku poniżej 40 lat (w ha)	148 740	245 617	172 994	567 351	91,4

Źródło: System Informacji Zarządczej ARiMR

Wśród osób deklarujących zdanie gospodarstwa rolnego za rentę strukturalną oraz określającą kierunek przekazania gospodarstwa rolnego, można wyróżnić dwie dominujące grupy, a mianowicie naturalni spadkobiercy (49,5%) oraz przekazanie na rzecz gospodarstw sąsiedzkich (50,4%). Te dwie grupy określiły stopień i możliwości zmiany struktury agrarnej, przy czym w przypadku następców zmiana nie następowała, ponieważ w całości przejmował go spadkobierca, a jedynie przeznaczenie gruntów na powiększenie gospodarstw sąsiedzkich powodowało pozytywne zmiany strukturalne. Najwięcej użytków rolnych na rzecz powiększenia innych gospodarstw rolnych przekazano w woj. małopolskim (76,60%), warmińsko-mazurskim (65,51%), zachodniopomorskim (64,95%) i dolnośląskim (62,68%), co obrazuje tabela 2.

Tab. 2. Liczba gospodarstw rolnych przekazanych na powiększenie innych gospodarstw według województw

Województwo	Gospodarstwa rolne przekazane na powiększenie innego/innych	Całkowita liczba przekazanych gospodarstw	Procent
Dolnośląskie	1 806	2 881	62,68
Kujawsko-Pomorskie	2 473	4 153	59,54
Lubelskie	3 147	5 471	57,52
Lubuskie	310	556	55,75
Łódzkie	3 063	5 787	52,92
Małopolskie	766	2 369	76,60
Mazowieckie	5 165	9 410	54,88
Opolskie	955	1 558	61,29
Podkarpackie	920	2 607	35,28
Podlaskie	2 691	4 390	61,29
Pomorskie	902	1 587	56,83
Śląskie	620	1 511	41,03
Świętokrzyskie	1 392	3 323	41,88
Warmińsko-Mazurskie	1 202	1 835	65,51
Wielkopolskie	2 257	4 902	46,04
Zachodniopomorskie	847	1 304	64,95
Ogółem	28 516	53 644	53,15

Źródło: System Informacji Zarządczej ARiMR

Według danych GUS zmalała liczba gospodarstw rolnych powyżej 1 ha, z 1 856,2 tys. w 2004 r. do 1 808,0 tys., czyli o 48,2 tys. (2,6%). W procesie zmniejszania się liczby gospodarstw rolnych duży udział miały gospodarstwa przekazane za rentę (59,2%), których właściciele w sposób trwały zrezygnowali z dalszej działalności rolniczej, przekazując swoje gospodarstwo rolne na powiększenie innego, co należy interpretować jako definitywną likwidację tych jednostek produkcyjnych (tab. 3).

Tab. 3. Zmiany liczby gospodarstw rolnych i przekazanych na powiększenie innego gospodarstwa rolnego (pow. 1 ha) według województw

Województwo	2004	2007	Zmiana liczby gospodarstw	Liczba gospodarstw przekazanych na powiększenie innego gospodarstwa
Dolnośląskie	76 559	73 549	-3 010	1 806
Kujawsko - pomorskie	75 771	73 197	-2 574	2 473
Lubelskie	210 550	222 389	11 839	3 147
Lubuskie	35 534	33 608	-1 926	310
Łódzkie	159 926	155 691	-4 235	3 063
Małopolskie	202 927	195 288	-7 639	766
Mazowieckie	278 831	275 961	-2 870	5 165
Opolskie	36 582	36 487	-95	955
Podkarpackie	185 444	182 123	-3 321	920
Podlaskie	95 002	93 602	-1 400	2 691
Pomorskie	52 419	46 312	-6 107	902
Śląskie	97 529	83 642	-13 887	620
Świętokrzyskie	116 875	115 270	-1 605	1 392
Warmińsko - mazurskie	50 019	47 788	-2 231	1 202
Wielkopolskie	132 691	135 829	3 138	2 257
Zachodniopomorskie	49 570	37 309	-12 261	847
Razem	1 856 229	1 808 045	-48 184	28 516

Źródło: Ściański P., 2009: Informacja dotycząca wpływu działania „Renty strukturalne” na poprawę struktury agrarnej gospodarstw, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi.

Możliwość uzyskania renty strukturalnej istniała w sytuacji prawnej, gdy przekazywano minimum 1 ha użytków rolnych. W rzeczywistości takie skrajne przypadki nie występowały, gdyż średnia powierzchnia przekazanego gospodarstwa wyniosła w skali kraju 10,35 ha i była zróżnicowana między województwami. Największe gospodarstwa przekazywane były w województwach mających w swojej strukturze dużo gospodarstw wielkoobszarowych, w tym w woj. warmińsko-mazurskim (16,66 ha) zachodniopomorskim (15,42 ha) i lubuskim (13,81 ha) Z kolei najmniejsze jednostki gospodarcze były przekazywane w woj. małopolskim (4,35 ha), podkarpackim (4,83 ha) i śląskim (6,46 ha).

Istotniejsze jest jednak pytanie, jak rolnicy pozostający w wieku powyżej 55 lat, a więc potencjalnie pozostający w przedziale wieku umożliwiającym im skorzystania z rent strukturalnych, w rzeczywistości skorzystali z tej możliwości. Podczas analizy

należy brać pod uwagę prawne i formalne ograniczenia dostępu do rent strukturalnych, które bardzo precyzyjnie regulowały rozporządzenia Rady Ministrów i kolejne ich nowelizacje. Według GUS w 2002 r. liczba rolników pozostających w wieku powyżej 55 lat wynosiła 847,2 tys., czyli 46,8% wszystkich właścicieli gospodarstw rolnych. Stanowi to poważny problem starzenia się społeczności rolniczej, a dla poważnej grupy niespełniającej kryterium dostępu do rent powoduje, że wielu użytkowników gospodarstw rolnych pracuje do normalnej emerytury, którą osiąga się w wieku 65 lat, a praktycznie do końca życia. Tak więc problem starzenia się społeczeństwa polskiego występuje w większym nasileniu w środowisku wiejskim, aniżeli w całym społeczeństwie. Analizując liczbę przekazanych gospodarstw rolnych w stosunku do populacji rolników będących w wieku powyżej 55 lat, to najlepiej czynnik rent strukturalnych wykorzystano w woj. kujawsko-pomorskim (15,30%), podlaskim (13,88%) i łódzkim (10,98%). Natomiast słabiej ten czynnik wykorzystali beneficjenci w woj. śląskim (1,93%), podkarpackim (2,15%) i lubuskim (3,13%) (tab. 4).

Tab. 4. Udział beneficjentów w ogólnej liczbie rolników powyżej 55 lat według województw

Województwo	Liczba gosp. rolnych z indywidualnym użytkownikiem w wieku powyżej 55 lat	Liczba przekazanych gospodarstw w ramach działania "Renty strukturalne"			Udział potencjalnych beneficjentów w działaniu E/B (%)	Gospodarstwa przekazane na powiększenie innego gospodarstwa C/E (%)
		Na powiększenie innego gospodarstwa	Na następcę, zaalesienie oraz cele związane z ochroną środowiska	Łącznie C+D		
A	B	C	D	E	F	G
Dolnośląskie	41000	1 769	1 198	2 967	7,24	59,62
Kujawsko-pomorskie	27 700	2 468	1 769	4 237	15,30	58,25
Lubelskie	90 100	3 151	2 559	5 710	6,34	55,18
Lubuskie	18 000	311	252	563	3,13	55,24
Łódzkie	53 200	3 087	2 756	5 843	10,98	52,83
Małopolskie	119600	758	1 648	2406	2,01	31,50
Mazowieckie	91 900	5 145	4 453	9 598	10,44	53,60
Opolskie	21200	949	639	1 588	7,49	59,76
Podkarpackie	122 100	921	1 709	2 630	2,15	35,02
Podlaskie	31 100	2 671	1645	4 316	13,88	61,89
Pomorskie	19600	891	729	1 620	8,27	55,00
Śląskie	78 100	622	889	1 511	1,93	41,16
Świętokrzyskie	47100	1 412	1 944	3 356	7,13	42,07
Warmińsko-mazurskie	19 000	1 162	724	1 886	9,93	61,61
Wielkopolskie	47 100	2 286	2 645	4 931	10,47	46,36
Zachodniopomorskie	20 400	829	511	1 340	6,57	61,87
Razem	847 200	28 432	26 070	54 502	6,43	52,17

Źródło: Ściański P., 2009, Informacja dotycząca wpływu działania „Renty strukturalne” na poprawę struktury agrarnej gospodarstw, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi.

W ramach programu rent strukturalnych zostało przekazanych ogółem 503,9 tys. ha, w tym na rzecz następców 211,2 tys. ha, co stanowiło 47,72% przekazanych użytków rolnych. Na powiększenie istniejących gospodarstw przekazano ponad 244,0 tys. ha czyli 53,23 %. Na pozostałe cele związane z zalesieniem gruntów rolnych i ochroną środowiska przeznaczono zaledwie 0,05% powierzchni wszystkich przekazanych użytków rolnych.

Średnia wysokość renty strukturalnej wynosiła 1 572 zł. W województwach o największym rozdrobieniu gospodarstw przeciętna renta wypłacana była w kwocie 1290 zł, a w województwach o najbardziej poprawnej pod względem tej cechy 1602 zł miesięcznie. Wysokość renty strukturalnej była wyższa od tej wypłacanej z KRUS i FUS. Do pozytywnych cech realizacji programu realizacji rent strukturalnych należy zaliczyć, że ziemia trafiła do ludzi młodych, pozostających w wieku poniżej 40 lat życia (91,4%).

W PROW 2004-2006 preliminarz wydatków finansowych zaplanowano na poziomie 640,5 mln euro, natomiast suma wydatków wyniosła 534,9 mln euro (83,5%). Z kolei pod względem rzeczowym (liczebnym) przewidywano, że 52 400 rolników zostanie beneficjentami rent strukturalnych, w rzeczywistości 53 732 (102,5%) beneficjentów uzyskało renty strukturalne na okres 10 lat.

Renty strukturalne w ramach PROW 2007-2013

Rozporządzenie Rady (WE) nr 1698/2005 z dnia 20 września 2005 r. w sprawie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich przez Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich stanowiło podstawę prawną do opracowania PROW na lata 2007-2013. W rozporządzeniu wskazano na potrzebę powiązania przekazywania gospodarstw rolnych z procesem wsparcia młodych rolników⁷. Renty strukturalne znalazły się w Osi 1 PROW pt. „Poprawa konkurencyjności sektora rolnego i leśnego”. W ramach indykatywnego podziału środków na poszczególne działania przewidziano środki na renty strukturalne w wysokości 2 187,6 mln euro. Pod względem rzeczowym zaplanowano, że 50 400 rolników przejdzie na rentę strukturalną⁸.

Rolnicy chcąc uzyskać rentę strukturalną musieli przekazać co najmniej 3 ha łącznej powierzchni użytków rolnych. W przypadku gospodarstw rolnych położonych w województwie małopolskim, podkarpackim, śląskim i świętokrzyskim, rolnicy musieli dysponować gospodarstwami o powierzchni 1 ha. Gospodarstwa rolne przekazywane za rentę musiały mieć powierzchnię równą lub większą od średniej powierzchni gruntów rolnych w danym województwie. Średnia powierzchnia użytków rolnych w poszczególnych województwach oraz średnia powierzchnia w kraju ogłaszane były corocznie przez Prezesa Agencji. Podstawowa wysokość renty strukturalnej wynosiła 150% najniższej emerytury, która w 2007 r. wynosiła 896,19 zł. Wysokość renty ulegała zwiększeniu o 100% kwoty najniższej emerytury, gdy obydwój małżonkowie spełniali warunki do przyznania renty strukturalnej. Renta strukturalna ulegała kolejnemu zwiększeniu o 15% w przypadku, gdy przekazane zostało gospodarstwo rolne o

⁷ Rozporządzenie Rady (WE) nr 1698/2005 z dnia 20 września 2005 r. w sprawie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich przez Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich.

⁸ Program Rozwoju Obszarów Wiejskich, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa 2007.

powierzchni większej niż 10 ha osobie będącej w wieku poniżej 40 roku życia. Łącznie renta strukturalna mogła wynieść 265% najniższej emerytury⁹.

Do złożenia wniosku uprawniony był producent rolny, który: 1) ukończył 55 lat, 2) prowadził działalność rolniczą przez okres 10 lat i przez 5 lat był ubezpieczony, 3) posiadał gospodarstwo rolne o powierzchni 3 ha. Z kolei osoba przejmująca gospodarstwo była następcą lub rolnikiem, który nie ukończył 50 roku życia oraz posiadał kwalifikacje zawodowe przydatne do prowadzenia działalności rolniczej. W latach 2007-2008 rolnicy złożyli łącznie 17 064 wniosków o przyznanie renty strukturalnej, zaś wnioskowana kwota miesięcznej pomocy wyniosła 15 934,2 tys. zł (tab. 5).

Tab. 5. Liczba złożonych wniosków i wnioskowanej kwoty miesięcznej pomocy według województw

Województwo	Liczba złożonych wniosków w 2007 r.	Wnioskowana kwota miesięcznej pomocy w tys. zł	Liczba złożonych wniosków w 2008 r.	Wnioskowana kwota miesięcznej pomocy w tys. zł
Dolnośląskie	422	356,7	427	413,9
Kujawsko-pomorskie	763	655,1	650	633,3
Lubelskie	874	794,4	918	908,6
Lubuskie	86	80,8	87	86,3
Łódzkie	753	675,9	690	693,8
Małopolskie	456	407,8	435	424,8
Mazowieckie	1 398	1 255,5	1 313	1 319,7
Opolskie	263	233,5	244	234,1
Podkarpackie	541	468,2	477	456,8
Podlaskie	545	477,9	496	476,5
Pomorskie	251	227,8	238	242,6
Śląskie	328	268,5	247	240,4
Świętokrzyskie	684	568,2	551	530,2
Warmińsko-mazurskie	392	343,1	371	378,6
Wielkopolskie	883	797,2	798	810,3
Zachodniopomorskie	245	230,2	238	243,5
Razem	8884	7840,8	8180	8093,4

Źródło: System Informacji Zarządczej ARiMR

W omawianym okresie najwięcej wniosków złożono w woj. mazowieckim (2 711), wielkopolskim (1 681) i kujawsko-pomorskim (1 524). Z kolei najmniej w woj. lubuskim (173), opolskim (507) i pomorskim (489). W ciągu dwóch lat nowego PROW 2007-2013 rolnicy złożyli mniej wniosków o renty strukturalne, niż w ciągu jednego roku poprzedniego PROW 2004-2006. Przyczyn tej sytuacji było wiele, w tym większe normy obszarowe umożliwiające przekazanie gospodarstwa (3 ha zamiast 1 ha), przekazywane gospodarstwo nie powinno być mniejsze od średniej wojewódzkiej (poza 4 województwami), proponowany poziom renty był niższy od poprzednich rozstrzygnięć.

⁹ Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 19 czerwca 2007 r. w sprawie szczegółowych warunków i trybu przyznawania pomocy finansowej w ramach działania „Renty strukturalne” objętego Programem Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013.

Problematyka wysokości rent strukturalnych wypłacanych beneficjentom

We wszystkich dokumentach stwierdzano, że programy rent strukturalnych miały zachęcać rolników do przekazywania gospodarstw rolnych w celu scalania ich w większe jednostki produkcyjne, zaś beneficjentom zapewnić miały godziwe źródła utrzymania, aby rezygnowali z pracy na roli. Funkcją motywacyjną miały spełniać stosunkowo wysokie renty, istotnie różniące się od tych otrzymywanych w powszechnym systemie świadczeń rentownych i emerytalnych. Mechanizm obliczania rent był stosunkowo prosty i polegał na tym, że wysokość renty ustalano jako odpowiedni procent kwoty najniższej emerytury określonej w przepisach o emeryturach i rentach z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych. Z kolei kwotę najniższej renty i emerytury krajowej ogłaszał okresowo Prezes ZUS w Monitorze Polskim. W momencie wypłacania pierwszych rent strukturalnych (luty 2005 r.) kwota najniższej emerytury krajowej wynosiła 562,58 zł. Miesięczna minimalna kwota renty strukturalnej w 2005 r. ($210\% \times 562,58$ zł) wynosiła 1181,42 zł, zaś maksymalna miesięczna renta strukturalna ($440\% \times 562,58$) wynosiła 2 475,35 zł. Od 1 marca 2006 r. wysokość najniższej emerytury wyniosła 597,46, co zgodnie z przepisami o FUS automatycznie podniosło kwotę najniższej renty do 1254,67, zaś najwyższej do 2628,82 zł. Do tych wyliczeń należy dodać istotną informację, że renty strukturalne wypłacane były comiesięcznie i to przez 10 lat, niezależnie od tego, kiedy rolnik osiągnie wiek emerytalny w KRUS. Pierwszy PROW 2004-2006 trwał trzy lata, w związku z tym cały ciężar realizacji przez kolejnych 7 lat rent strukturalnych przechodził na następny PROW 2007-2013.

W perspektywie finansowej UE na lata 2007-2013 działania związane z rentami strukturalnymi musiały ulec daleko idącym modyfikacjom. Z jednej strony szły w kierunku zaostrzenia kryteriów przyznawania rent, z drugiej zaś obniżenia wysokości wypłacanych kwot za rentę. Pula środków przydzielona w ramach PROW 2007-2013 na program rent strukturalnych wyniosła 2 187,6 mln euro. Ze środków tego okresu programowania były wypłacane zobowiązania, zarówno wobec beneficjentów rent strukturalnych z PROW 2004-2006 w wysokości 1 465,7 mln euro (67%), jak i na działania w ramach PROW 2007-2013 w wysokości 721,9 mln euro (33%). Rentę ustalono na niskim poziomie 150% najniższej emerytury ($150\% \times 597,48$) co dawało 896,19 zł. Z kolei najwyższa renta wynosiła 1583,27 zł ($265\% \times 597,48$). Od 1 marca 2008 r. wzrosła wysokość najniższej krajowej emerytury do 636,29 zł, co podniosło kwotę wypłacanych rent, a jednocześnie zmniejszyło pulę środków przewidzianych w PROW 2007-2013. Utrzymano zapis, że rentę wypłaca się co miesiąc, ale nie dłużej jednak niż do osiągnięcia 65 lat życia.

Nowelizacja rozporządzenia MRiRW w sprawie rent strukturalnych z 2010 r.

Projekt dokonania korekty PROW 2007-2013 Minister Rolnictwa i Rozwoju Wsi złożył w Komisji Europejskiej dnia 23 kwietnia 2009 r. W dniu 17 grudnia 2009 r. wydana została pozytywna decyzja Komisji Europejskiej zatwierdzająca wnioskowane przez Polskę zmiany PROW 2007-2013. W wyniku zmian zwiększono pulę budżetu na działania związane z rentami strukturalnymi, z początkowych 2 187,6 mln euro do

proponowanych 2 549,6 mln euro (o 14,6%). Powodem decyzji zmierzającej do dokonania zmian w budżecie, było stwierdzenie poważnego niedoboru środków finansowych w stosunku do kwot ujętych w tabelach finansowych. Ponadto powodem niedoboru środków była zmienność kursu złotego w stosunku do euro, a także zmiana przepisów krajowych dotyczących waloryzacji rent i emerytur oraz niedoszacowania wielkości zobowiązań podjętych w ramach PROW 2004-2006.

Istotnym novum będzie odejście od corocznej waloryzacji rent strukturalnych i przejście na stały system kwotowy, który nie będzie podlegał waloryzacji. Podstawową wysokość renty strukturalnej obliczono na kwotę 1013 zł ($150\% \times 675,10$). Podstawowa wysokość renty ulega zwiększeniu o dodatek na małżonka o kwotę 676 zł oraz o dodatek za przekazanie gospodarstwa rolnego o powierzchni powyżej 10 ha osobie w wieku do 40 roku życia o kwotę 102 zł. W sumie beneficjent w świetle nowych przepisów może maksymalnie otrzymać stałą kwotę 1791 zł, która nie ulegnie zmianie w ciągu najbliższych 10 lat. Drugą propozycją było podniesienie progów wielkościowych z dotychczasowych 3 ha do 6 ha (w 4 województwach do 3 ha), które to działanie powinno uwolnić do restrukturyzacji jak najwięcej gruntów rolnych przy użyciu ograniczonych środków finansowych.

Tak więc celem nowelizacji było dokonanie głębszej restrukturyzacji polskiego rolnictwa, głównie poprzez przekazywanie gospodarstw tylko na powiększenie istniejących gospodarstw lub następcy, pod warunkiem, iż docelowo stworzy on gospodarstwo większe od przejętego. Trudno będzie dokonać głębokich zmian strukturalnych, jeśli w perspektywie do 2013 r. planuje się dokonanie kolejnego naboru wniosków tylko dla 6 tys. beneficjentów. Liczba beneficjentów objętych programem rent strukturalnych spadnie z 50 400 do 20 400 (40,5%). Mała liczba rolników, która może realnie ubiegać się o otrzymanie renty, będzie regulowana specjalnymi kryteriami wyboru wniosków oraz podziałem środków publicznych pomiędzy regiony (tzw. koperta wojewódzka). Kryteria wyboru wniosków o przyznanie renty strukturalnej obrazuje tab. 6.

Tab. 6. Kryteria wyboru wniosków o przyznanie renty strukturalnej

1) Wielkość przekazywanych gospodarstw – maksymalnie 50 pkt.	
Wielkość przekazywanego gospodarstwa w ha	Liczba punktów
W przedziale od średniej powierzchni gruntów rolnych w gospodarstwie w kraju (średnia krajowa) do 1,5-krotności średniej krajowej - dla województw, w których średnia wojewódzka jest wyższa od średniej krajowej lub w przedziale od średniej powierzchni gruntów rolnych w gospodarstwie w województwie (średnia wojewódzka) do 1,5-krotności średniej wojewódzkiej - dla województw, w których średnia wojewódzka jest niższa od średniej krajowej	Od 0 do 20 punktów, przy czym 20 punktów przyznaje się dla gospodarstwa o powierzchni równej odpowiednio 1,5-krotności średniej krajowej, albo 1,5-krotności średniej wojewódzkiej, a dla pozostałych wielkości powierzchni gospodarstw rolnych - proporcjonalnie mniej, do 0 punktów, dla wielkości równej odpowiednio średniej krajowej, albo średniej wojewódzkiej
W przedziale powyżej 1,5-krotności średniej krajowej do 3-krotności średniej krajowej lub	Od 20 do 50 punktów, przy czym 50 punktów przyznaje się dla gospodarstwa o powierzchni równej

odpowiednio w przedziale powyżej 1,5-krotności średniej wojewódzkiej do 3-krotności średniej wojewódzkiej	3-krotności średniej krajowej, albo 3-krotności średniej wojewódzkiej, a dla pozostałych wielkości powierzchni gospodarstw rolnych - proporcjonalnie mniej, do 20 punktów, dla wielkości równej odpowiednio 1,5-krotności średniej krajowej, albo 1,5-krotności średniej wojewódzkiej
Powyżej 3-krotności odpowiednio średniej krajowej (lub odpowiednio powyżej 3-krotności średniej wojewódzkiej)	50 punktów
2) Wielkość tworzonych gospodarstw – maksymalnie 40 pkt.	
Wielkość tworzonego gospodarstwa w ha	Liczba punktów
W przedziale od 1,5-krotności średniej krajowej do 3-krotności średniej krajowej (dla województw, w których średnia wojewódzka jest wyższa od średniej krajowej) lub w przedziale od 1,5-krotności średniej wojewódzkiej do 3-krotności średniej wojewódzkiej (dla województw, w których średnia wojewódzka jest niższa od średniej krajowej)	Od 10 do 20 punktów, przy czym 20 punktów przyznaje się dla gospodarstwa o powierzchni równej odpowiednio 3-krotności średniej krajowej, albo 3-krotności średniej wojewódzkiej, a dla pozostałych wielkości powierzchni gospodarstw rolnych - proporcjonalnie mniej, do 10 punktów dla wielkości równej odpowiednio 1,5-krotności średniej krajowej, albo 1,5-krotności średniej wojewódzkiej
W przedziale powyżej 3-krotności średniej krajowej do 5-krotności średniej krajowej lub odpowiednio w przedziale powyżej 3-krotności średniej wojewódzkiej do 5-krotności średniej wojewódzkiej	Od 20 do 40 punktów, przy czym 40 punktów przyznaje się dla gospodarstwa o powierzchni równej 5-krotności średniej krajowej, albo 5-krotności średniej wojewódzkiej, a dla pozostałych wielkości powierzchni gospodarstw rolnych - proporcjonalnie mniej, do 20 punktów dla wielkości równej odpowiednio 3-krotności średniej krajowej, albo 3-krotności średniej wojewódzkiej
Powyżej 5-krotności średniej krajowej (lub odpowiednio powyżej 5-krotności średniej wojewódzkiej)	40 punktów
3) Jeżeli przekazanie gospodarstwa rolnego następuje na rzecz osoby fizycznej poniżej 40 roku życia, przyznaje się 5 pkt.	
4) Jeżeli następcy przekazywane jest gospodarstwo rolne o powierzchni powyżej średniej krajowej, przyznaje się 5 pkt.	

Źródło: Projekt nowelizacji Rozporządzenia MRiRW w sprawie rent strukturalnych z 2010 r.

Pomoc przysługuje w kolejności wynikającej z uzyskanej liczby punktów, począwszy od tego wniosku, który uzyskał największą liczbę punktów do wysokości limitu środków na przyznanie pomocy, stanowiącego równowartość w złotych kwoty w euro określonej na poszczególne województwa. W przypadku wniosków z taką samą liczbą punktów o przyjęciu do realizacji decyduje wielkość przekazywanego gospodarstwa rolnego.

Zmniejszenie kwoty pomocy dla rolników decydujących się na przekazanie gospodarstwa za rentę strukturalną, może być zrekompensowane poprzez uzyskanie przez spadkobiercę wsparcia finansowego z działania „Ułatwienie startu młodym rolnikom”. Według znowelizowanego rozporządzenia MRiRW zmiany polegają na ścisłym powiązaniu udzielania pomocy z realizacją planu rozwoju gospodarstwa i przeznaczeniem środków na jego rozwój. Kwota pomocy ma wzrosnąć z 50 tys. zł do 75 tys. zł, co pozwoli na lepsze wykorzystanie czynników produkcji tkwiących w gospodarstwach rolnych.

Uwagi końcowe

Celem rent strukturalnych było przyspieszenie restrukturyzacji gospodarstw rolnych oraz obniżenie średniej wieku osób prowadzących działalność rolniczą. Założenia programowe zmierzały do poprawy rentowności i konkurencyjności gospodarstw rolnych. Dodatkowym celem było zapewnienie istotnego źródła dochodu rolnikom, decydującym się na przekazanie swojego gospodarstwa rolnego następcom lub na powiększenie istniejących już gospodarstw rolnych. Grunty rolne pozyskane w wyniku rent strukturalnych w połowie przypadły następcom, a w drugiej połowie gospodarstwom sąsiedzkim. Przekazywanie gospodarstw rolnych spadkobiercom nie poprawiało struktury agrarnej, ponieważ w niezmiennym kształcie przechodziły w ręce młodych rolników. Siłą sprawczą przemian był czynnik ludzki, który dzięki młodości mógł być źródłem zmian modernizacyjnych i restrukturyzacyjnych. Druga połowa z przekazanych gruntów rolnych, była przeznaczona na powiększanie innych gospodarstw i zapewne spowodowała pozytywne zmiany agrarne. Pierwsza grupa czynników przyspieszała proces wymiany pokoleń, druga grupa czynników przyczyniała się do koncentracji ziemi.

W trakcie omawianego okresu kryteria dostępu do rent strukturalnych i warunki ich uzyskania ulegały wyraźnemu zaostrzeniu, a nawet pogorszeniu. W PROW 2004-2006 dostęp do rent miał każdy producent rolny, który dysponował gospodarstwem rolnym o powierzchni co najmniej 1 ha. W kolejnym PROW 2007-2013 powierzchnia niezbędna do uzyskania renty wzrosła do 3 ha, zaś 1 ha trzeba było dysponować w czterech województwach leżących w Polsce południowo-wschodniej. W znowelizowanym rozporządzeniu MRiRW z 2010 r. powierzchnię potrzebną do uzyskania renty podniesiono z 3 ha do 6 ha (w tym 3 ha w 4 województwach). W Polsce gospodarstwa rolne o powierzchni od 1 ha do 5 ha stanowią 39,6% wszystkich gospodarstw, i one zostały wykluczone z instrumentów przemian agrarnych.

Poważnej, a przy tym negatywnej zmianie, uległa również wysokość świadczeń, jakie otrzymywali beneficjenci za renty w analizowanym okresie. Najwyższy poziom płatności za renty strukturalne (od 210% do 440%) uzyskiwali rolnicy w pierwszym okresie uruchomienia świadczeń, przypadającym na lata 2004-2006. W drugiej perspektywie planowania PROW przypadającej na lata 2007-2013, wysokość płatności obniżono do 150% kwoty najniższej emerytury, zaś maksymalna wysokość pomocy nie mogła przekroczyć 265%. Renty były obliczane w oparciu o system wskaźników i okresowo waloryzowane. W 2010 r. system zmieniono ze wskaźnikowego na kwotowy wyrażony w złotych. Wysokość renty obniżono do kwoty przybliżonej do wysokości średniego świadczenia emerytalno-rentowego przyznawanego rolnikom w

ramach systemu ubezpieczeń społecznych i tym samym utraciły one swój motywacyjny charakter. Renty nie będą mogły być waloryzowane, co jest sprzeczne z innymi systemami emerytalno-rentowymi.

Komisja Europejska w ramach realokacji wyraziła zgodę na zwiększenie limitu środków o 362 mln euro na działanie renty strukturalne, pod warunkiem przyspieszenia procesu restrukturyzacji polskiego rolnictwa, polegającemu na zmianie warunków dostępu do tego działania. Skuteczność poprawy struktury agrarnej ma być osiągnięta poprzez przekazywanie gospodarstw tylko na powiększenie istniejących gospodarstw, a następnie tylko wówczas, gdy docelowo stworzą gospodarstwa o większym areale. W ramach korekty budżetu PROW 2007-2013 na działania renty strukturalne wygoszparowano 2 549,6 mln euro, przy czym największe środki pochłoną zobowiązania dla 53,4 tys. beneficjentów z lat 2004-2006. Przy założeniu uśrednionej wysokości renty strukturalnej zobowiązania wyniosą około 2 120 mln euro. Oznacza to, że dla beneficjentów okresu 2007-2013 złożono alokację na poziomie 420 mln euro, pozwalającą na obsługę już przyznanych rent (17,1 tys.) oraz dodatkowo 6 tys. z nowego naboru. Tak więc w okresie siedmioletniego programu osiągnie się 50% skuteczności działania z okresu planu trzyletniego.

Literatura

1. Plan Rozwoju Obszarów Wiejskich, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa 2004.
2. Program Rozwoju Obszarów Wiejskich, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa 2007.
3. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 30 kwietnia 2004 r. w sprawie szczegółowych warunków i trybu przyznawania pomocy finansowej na uzyskanie rent strukturalnych objętych planem rozwoju obszarów wiejskich.
4. Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 19 czerwca 2007 r. w sprawie szczegółowych warunków i trybu przyznawania pomocy finansowej w ramach działania „Renty strukturalne” objętego Programem Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013.
5. Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z 2010 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie szczegółowych warunków i trybu przyznawania pomocy finansowej w ramach działania „Renty strukturalne” objętego Programem Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013.
6. Rozporządzenie Rady (WE) nr 1257/1999 w sprawie wsparcia rozwoju wsi przez Europejski Fundusz Orientacji i Gwarancji Rolnej.
7. Rozporządzenie Rady (WE) nr 1698/2005 z dnia 20 września 2005 r. w sprawie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich przez Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich.
8. Ściański P.: Informacja dotycząca wpływu działania „Renty strukturalne” na poprawę struktury agrarnej gospodarstw, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, 2009.
9. Ustawa z dnia 26 kwietnia 2001 r. o rentach strukturalnych w rolnictwie.
10. Wawrzyniak B. M., Wojtasik B.: Ubezpieczenia społeczne rolników, WTN, Włocławek 2005.
11. Wawrzyniak B. M., Zajdel M.: Program rent strukturalnych w rolnictwie polskim, Zagadnienia Doradztwa Rolniczego, nr 3/2006.

Summary

The aim of the presented analysis was to point out changes between PROW 2004-2006 and PROW 2007-2013 concerning structural pensions. This action was one of the instruments mitigating unfavourable effects of agrarian changes on rural areas. It also was a source of income for farmers who decided to quit farming. It was deliberately designed for improving profitability of agriculture and life quality on rural areas, as well as lowering unemployment among young farmers. During 2004-2006 there were 53.4 thou beneficiaries of this action. The period for taking advantage of it was fixed for 10 years. The average amount of a pension was on the level of 1572 PLN.

During 2007-2013 the number of beneficiaries was reduced to 17.1 thou. Because of the European Union financial support relocation there would be possibility to begin a new recruitment for 6 thou structural pensions. The basic amount for a payment was defined on the level of 1013 PLN. Limitations of the level for structural pensions realisation will cause slowing down agrarian transformation.

Informacje o autorach:

Dr inż. Piotr Prus

Prof. dr hab. Bogdan M. Wawrzyniak

Katedra Ekonomiki i Doradztwa w Agrobiznesie

Wydział Rolnictwa i Biotechnologii

Uniwersytet Technologiczno-Przyrodniczy

Al. prof. S. Kaliskiego 7 bud. 3.1

85-796 Bydgoszcz

tel.: (052) 340 81 85, 340 80 84

tel. kom.: 601 91 61 50

e-mail: prus@utp.edu.pl